

В.М. Романцов

РОЛЬ ЗАПОРОЖЖЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ У 40 – 60 і рр. XVII ст. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

У дослідженнях українських істориків велика увага приділялася висвітленню питань про суспільно-політичну роль запорозького козацтва в історії України. В історичній літературі висловлювалась думка про те, що Запорозька Січ була “козацькою християнською республікою”, що вона становила основу козацького військово-політичного устрою, з якого виросла Українська держава – Військо Запорозьке. У той же час історики звернули увагу на те, що роль Запорозжя у боротьбі за українську державність не завжди була конструктивною. З’ясуванню цього важливого питання сприятиме його історіографічний аналіз. Особливий інтерес при цьому становлять дослідження вітчизняної історіографії доби національного Відродження. Для провідних українських вчених XIX – початку XX ст. (Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, В.Антоновича, М.Максимовича, А.Скальковського, М.Костомарова, О.Лазаревського, Д.Яворницького, О.Єфименко, М.Грушевського, В.Липинського та інших) козацька історія становила великий науковий, суспільний і особистий інтерес. У цей період була закладена ґрунтовна наукова основа дослідження даної проблеми, у її висвітленні виявилися різні концептуальні підходи. Важливо розглянути еволюцію розвитку української історичної думки у питанні про роль Запорозької Січі у процесі державотворення в Україні. Це дискусійні проблеми в українській історіографії, які показують не лише особисті погляди вчених на феномен Запорозжя, але засвідчують особливості їх наукових концепцій, розкривають еволюцію розвитку історичної думки, її зв’язок з суспільною свідомістю.

Історики середини XIX – початку XX ст. розглядали запорозьких козаків як важливий елемент українського середньовічного суспільства. У працях М.Максимовича, А.Скальковського, М.Костомарова, О.Левицького, Д.Яворницького, О.Єфименко, М. Грушевського, В. Липинського як правило, для характеристики січовиків вживалися поняття “товариство”, “братство”, “община”. Вчені вказували на важливу суспільну роль запорозького козацтва, яке у добу середньовіччя було побудником народної енергії, центром опозиції народу щодо державної влади.

Українські історики звернули увагу на те, що з часом виявилася політична роль Запорозької Січі. Першим це відзначив А.Скальковський. На його думку, запорожці, як і донські козаки, “перетворюються в політичні громади з правом обрання собі вождів, власного суду й розправи” [1.-С.33]. М.Костомаров вказував, що за участю козацтва “здійснювались всі політичні перевороти в Україні” [2.-С.131]. Показавши діяльність виборних січових посадових осіб, О.Єфименко звернула увагу на те, що всі українські козаки “дивилися на владу Низового війська як на свою найвищу інстанцію.” По відношенню ж до Польської держави “вільні козаки-дружинники” дотримувалися “повної свободи

політичної поведінки” [3.-С.194]. М.Грушевський підкреслив, що Запорожжя “значно випередило в своїй політичній еволюції козачину городову”, ... організацію її “на волості” [4.-Т.VII.-С.141].

Ці висновки надзвичайно важливі для розуміння ролі Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні. Вони розкривають ставлення запорожців до соціально-політичних питань, їх вплив на політичне життя в Україні. Аналіз соціально – політичної ролі Запорожжя в XVI – першій половині XVII ст. показує, що участь Січі у процесах державотворення в Україні у добу Національно-визвольної війни і Руїни була закономірною, це спиралося на весь її попередній розвиток. Проте українські історики поряд з цим відзначали і великі суперечності, які випливали з участі січовиків у формуванні козацької держави на теренах України. На відміну від більшості українських вчених, різко негативно щодо січового товариства висловлювався П.Куліш, який вважав, що козаки відкидали і родинні, і суспільні основи, що вони несли шкоду державі [5.-С.353-355].

Висвітлюючи питання про Національно-визвольну війну і утворення Української козацької держави, історики звернули увагу на кілька епізодів, які розкривали роль Запорожжя у тих доленосних подіях історії України. В усіх працях вітчизняних дослідників, присвячених тим проблемам, підкреслювалася важлива роль запорозьких козаків, які надали підтримку Богдану Хмельницькому у здійсненні його планів. При цьому Січ стала знову центром організації масового повстання. В.Липинський вказав на ті мотиви, які сприяли єднанню Б.Хмельницького і січовиків на початку повстання. Сотник чигиринський, за словами історика, “хотів відобрати свій Суботів, низове козацтво хотіло позбутись магнатів та орендарів і вільно без податків і прикрих обмежень, користуватись своїм промыслом козацьким на степах, що їх магнати посіли” [6.-С.89]. Поруч з ними, вчений, згідно з його концепцією, ставив у цих подіях і шляхту.

Особливе місце в українській історіографії посіло дискусійне питання про обрання січовиками колишнього чигиринського сотника на гетьманство. Д.Бантис-Каменський підкреслював, що запорожці “не тільки поклялися воювати під прапорами Хмельницького проти ворогів віри і вітчизни, але й проголосили його своїм гетьманом.” Щоправда, одразу ж історик відзначив, що провідник повсталого народу не прийняв пропозицію низового козацтва про гетьманство. Цю відмову дослідник мотивував тим, що “благорозумний вождь малоросіян” бажав заслужити це справами [7.-С.131].

М.Костомаров викладав версію про обрання Б.Хмельницького гетьманом запорожцями, використавши подробиці з Літопису С.Величка. За цією версією, козацька рада у квітні 1648 р. запропонувала гетьманство колишньому чигиринському сотнику після його повернення з Криму, де успішно завершилися його переговори з ханом про військовий союз козаків з татарами для боротьби проти польського панування. Там же йому були вручені клейноди. М.Костомаров висловив думку про те, що Б.Хмельницький відхилив своє обрання гетьманом від запорожців. При цьому історик вважав, що свою відмову від запропонованого Низовим товариством гетьманства колишній чигиринський

сотник мотивував тим, що йому також “потрібне було визнання городовими козаками”. Без будь-яких змін М.Костомарова у цьому питанні повторив І.Левицький. М.Василенко вважав, що колишній чигиринський сотник на Січі був обраний старшим Війська Запорозького, а гетьманом став називатись пізніше. Д.Яворницький і М.Грушевський дотримувалися версії С.Величка щодо обрання Б.Хмельницького гетьманом на козацькій раді в Запорозжжі, проте, на відміну від М.Костомарова, вони не піддавали сумніву визнання цього гетьманства [8.-С.79-80; 4.-Т.VІІІ.-С.16]. О.Єфименко обходила це питання взагалі. Аналіз вказаних версій показує, що більшість вчених, не зважаючи на певні відмінності їх поглядів, саме з Запорозжжям пов’язували обрання гетьманом колишнього чигиринського сотника. Українські історики вказували на ту важливу роль, яку відігравали запорозькі козаки у подіях початку Національно-визвольної війни. Вони становили основу війська Б.Хмельницького у перших боях під Жовтими Водами та Корсунем. В.Липинський, розглядаючи роль Запорозжжя у подіях початку Національно-визвольної війни, відзначив, що “в першій добі повстання” запорозжці відігравали головну роль [6.-С.91].

Вчені звернули увагу на те, що опора Б.Хмельницького на Запорозжжя не була тривалою, оскільки згодом виявилися між ними відмінні соціальні і політичні інтереси. У зв’язку з цим О.Єфименко відзначала, що Хмельниччина змінила “відносини між Україною і Запорозжжям. Україна починала нове життя як політично самостійне громадянське суспільство. Запорозжжя продовжувало своє існування в якості військової общини”. Це привело до того, що між Гетьманщиною та Січчю поступово загострювалися суперечності.

Суть цього явища історики пояснювали по-різному. П.Будинський вказував на те, що Запорозька Січ, яка опустіла в перші місяці “повстання Б.Хмельницького”, після Зборівського договору і, особливо, після берестецької поразки, знову стала багатолюдною за рахунок людей невдоволених політикою гетьмана. “У той час, коли Богдан Хмельницький разом з своїми наближеними у боротьбі з поляками переслідував на Україні шляхетсько-козацькі інтереси, визволяв лише себе, полковників та реєстрових козаків, Запорозжжя, - писав історик, - становило живий протест проти цих прагнень”. Він звернув увагу на те, що після підписання Білоцерківського договору кілька тисяч запорозжців на знак протесту проти цієї угоди хотіли навіть убити гетьмана і обрати іншого. Д.Яворницький теж відзначав, що в 1650 і 1651 рр. Запорозька Січ була центром опозиційних виступів козацтва і черні проти політики Б.Хмельницького. На розкол між гетьманом і народом та його репрезентантом Запорозжжям вказував також М.Грушевський [9.-С.381-382].

В.Липинський, аналізуючи відносини між “Великим гетьманом” і Запорозьким Кошем, підкреслював, що Б.Хмельницький вже “по тріумфальнім в’їзді до Києва” віддаляється від січового товариства, “степових чабанів, ловців та рибалок”, пояснюючи це шляхетським походженням “козацького батька”, його попереднім вихованням у “єзуїтських школах” [6.-С.90-91]. “Запорозький січовий Кіш... хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну роль. Дослідник пов’язував це з тим, що “в козацькій

Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руїницькою стихією нерозораного степу” [6.-С.89]. П.Буцинський, Д.Яворницький, М.Грушевський, з одного боку, а також В.Липинський, з іншого боку, чітко виявили народницький і державницький підходи до висвітлення цієї проблеми.

Історики, аналізуючи участь Запорожжя в подіях Національно-визвольної війни, звернули увагу на те, як змінилася його роль в українському суспільстві. М.Костомаров відзначав, що “Запорожжя і козацтво мали інше значення для народного життя до Хмельницького і після Хмельницького” [10.-С.73]. Конкретизуючи цю узагальнюючу думку, О.Левицький, наголошував на тому, що “в останні роки гетьманства Хмельницького запорожці ніби-то на деякий час перестають брати участь у справах Малоросії...” На думку вченого, “це обумовлювалося тим авторитетом загальним і довірою, якими користувався Хмельницький, а вірніше тим, що Запорожжя, під час війн Хмельницького, втратило ... на деякий час свою особність, злилось з городовим козацтвом, і кращі його сини перейшли на Україну” [11.-С.35]. Ці слова досить точно відображали тенденцію, яка спостерігалася в становищі Запорозької Січі в середині 50-х років XVII ст., намагання гетьмана зменшити її вплив на суспільно-політичні процеси в Україні.

В історичній літературі знайшли відображення суперечливі відомості про відносини Богдана Хмельницького з Запорозьким Кошем у зв'язку з Переяславською Радою 1654 р. П.Буцинський і Д.Яворницький, розглядаючи діяльність гетьмана напередодні цієї події, використали матеріали з Літопису С.Величка, який повідомляв про звернення Б.Хмельницького до запорожців за порадою з приводу присяги Війська Запорозького на вірність московському цареві [12.-С.146-147; 8.-С.186-187]. Названі дослідники намагалися показати значення Січі більше, ніж воно було в дійсності. Цей епізод в історії Запорожжя М.Грушевський цілком обґрунтовано заперечував, вважаючи недостовірними відомості С.Величка про листування Б.Хмельницького з січовиками напередодні ради в Переяславі 1654 р. [9.-С.807].

П.Буцинський, Д.Яворницький та М.Грушевський звернули увагу на те, що запорожці у 1654 р. відмовлялися присягати на вірність московському цареві, і ця обставина викликала певну стурбованість в Москві. Показовою була відповідь Б.Хмельницького на запит російських бояр з цього приводу. Історики цитували слова гетьмана про те, що на Запорожжі живуть “люди малі”, яких не слід брати до уваги. Провідник козацької держави дійсно прагнув зменшити вплив запорожців в Україні.

П.Буцинський та Д.Яворницький звернули увагу на те, що Б.Хмельницький, одержавши з Москви підтверджені царем Березневі статті, послав січовикам виписані витяги з цього договору. Але запорожців не вдовольнило знайомство з окремими положеннями цих статей, вони хотіли бачити їх у повному обсязі [12.-С.176,177; 8.-С.189].

З досліджень українських істориків можна зробити висновки і про те, наскільки складно і суперечливо розвивалися відносини гетьмана Богдана Хмельницького з Запорожжям, і про те, як неоднозначно висвітлювалися ці питання в історичній літературі.

В українській історіографії XIX – початку XX ст. значна увага була приділена питанням про стосунки Запорозької Січі і Гетьманщини у часи Руїни. То була трагічна доба української історії, в якій виявилася гостра соціальна і політична криза козацької держави, зроста боротьба за владу різних претендентів на гетьманство, протистояння ворогуючих козацько-старшинських угруповань посилювалося до розв'язування відкритої громадянської війни, став фактом розкол України, розорення і обезлюднення Правобережжя, здійснювалася безперервна агресія з боку сусідніх великих держав. В усіх цих подіях так чи інакше заявили про себе запорожці.

Українські історики звернули увагу на значну активізацію дій січового товариства у Гетьманщині після смерті Б.Хмельницького. М.Костомаров одним з перших серед українських істориків вказав на це. Аналізуючи це питання, він відзначив посилення політичних амбіцій запорожців у той час. За його словами, січовики вважали, що “не городове, а низове козацтво повинно переважно вирішувати справи України; що ні вибір гетьманства, ніяка інша політична справа, не може бути здійснена без згоди Січі”. Вчений підкреслював намагання запорозького товариства поширити в Україні той охлократичний устрій, який панував у них, за яким “запорозьких старшин обирали і скидали натовп, за свавіллям черні” [13.-С.3]. Вчений вказував, що завдяки цьому запорожці знаходили підтримку в масах народу. При цьому М.Костомаров справедливо зауважував, що невдоволення “посполитих і козацької черні проти значних” не могло привести до утворення “нового порядку речей”, а лише вело до заміни “одних осіб іншими”. Цей принципово важливий висновок показував повну безпідставність політичних претензій Запорожжя. Проте, як показали події доби Руїни, в Україні існували певні соціальні умови, які сприяли посиленню втручання запорожців у політичне життя.

В.Антонович, розвиваючи погляди М.Костомарова на питання про політичну роль Запорозької Січі у часи Руїни, підкреслював, що “перші десять літ після смерті Богдана Хмельницького народ велику увагу звертає на голос Запорожжя”. Історик пояснював це тим, що воно “вважалось ідеалом того устрою, який бажав завести у себе народ. Через те-то при виборі гетьмана народ прислухається до Запорожжя і вибирає на гетьмана того, кого рекомендує Запорожжя” [14.-С.147]. Ці слова вченого цілком відповідали дійсності, але його думка про те, що “Запорожжя впливало виключно своєю моральною, а не фізичною силою”, суперечила реальним фактам.

Соціальні і політичні позиції Запорожжя у добу Руїни розглядав О.Левицький. Він звернув увагу на непримиренно ворожі стосунки, які склалися між запорожцями і городовою старшиною. Вчений вважав, що “ненависть запорожців до городової старшини і взагалі до автономістсько-шляхетної партії значних цілком поділялася всією масою південно-руського народу”. Цей антагонізм між запорозьким товариством і городовою старшиною історик пояснював відмінністю їхніх політичних і соціальних ідеалів. Запорожці і старшина по-різному сприймали ідеї автономії України. “Запорожжя, - писав О.Левицький, - завжди гаряче відстоювало принцип недоторканості автономії України ... воно розуміло питання автономії дещо

чистіше і вище, ніжгородова старшина, яка зводила його в більшості випадків до питання про власні станові “вольності і надбання...” [1.-С.47-48]. Відмінності соціального ідеалу були також пов’язані з питанням автономії, доля якої, на думку історика, завжди в Україні була пов’язана з соціальними мотивами”. Ці зауваження О.Левицького допомагають нам краще з’ясувати позицію Запорожжя в політичному житті Гетьманщини після смерті Б.Хмельницького.

Деякі положення важливі для розуміння того впливу, який чинило Запорожжя на політичне життя Гетьманщини, висловила О.Єфименко. Вона підкреслювала, що Січ “самим своїм устроєм” спонукалась “постійно до діяльності, до втручання”; боротьба була для неї необхідністю як природна стихія її існування. Як і інші українські історики, дослідниця підкреслювала, що “в тій боротьбі зовнішніх і внутрішніх сил ... Запорожжя звичайно ставало на бік Московської держави і козацької черні проти Польщі і “значного козацтва”. В цих словах досить точно відображена соціальна і зовнішньополітична орієнтація січового товариства.

О.Єфименко однією з перших в історичній літературі звернула увагу на те, що після Хмельниччини Запорозька Січ намагалася виділитися “як самостійний соціально-політичний організм.” На думку дослідниці, “Хмельниччина і події, які витікали з неї, поклали відому грань між Запорожжям і рештою України. Було висловлене твердження про те, що народжувалась “політична самостійність Запорожжя”, про що, за словами історика, свідчила поява на Низу міста-Січі. Дослідниця проводила певні аналогії у визначенні повноважень гетьмана і кошового і писарів на Січі та в Гетьманщині. О.Єфименко вбачала в цьому прагненні запорожців до політичної самостійності “дивну аномалію”, бо січове товариство не було громадянським суспільством. Відокремленню Запорожжя заважала також велика економічна залежність його від України, чим користувалися гетьмани. Отже, дослідниця слушно робила висновок про те, що “політична самостійність, про яку мріяли на Запорожжі гарячі голови, виявлялась лише зовсім не здійснюваною ілюзією. На думку О. Єфименко, дії запорожців в умовах Руїни носили деструктивний характер, воно було “погіршуючим елементом в житті України” [3.-С.255]. Така критична оцінка у значній мірі відповідала дійсності.

Цікавий узагальнюючий аналіз політичної діяльності Запорожжя в умовах Руїни дав М.Грушевський. Він відзначав, що навіть після всіх змін, які сталися в Україні у добу Хмельницького, Січ зберегала “старі принципи козацького демократизму”, “старе народовладдя, правління військової ради”. За цих умов січовики особливо несхвально дивилися “на намагання української старшини захопити владу в свої руки, відтіснивши на другий план козацький демос”, через це вони незмінно підтримували боротьбу проти старшини. Вказуючи, що запорожці і в нових умовах претендували “на керівну роль в українських справах”, вчений підкреслював, що ці претензії були уже “пережитком, анахронізмом”, оскільки “центром українського життя робиться гетьманська резиденція, де зосереджується вища козацька старшина, де вирішуються різного роду справи у військовому суді і в генеральній військовій канцелярії”.

Запорожжя ж, висуваючи “своїх власних гетьманів” проти тих, яких воно не визнавало, за словами М. Грушевського, довершувало “тодішнє розчленування України” [9.-С.219]. В цих словах, по суті, теж звертається увага на об’єктивно деструктивну роль січового товариства в умовах Руїни, хоч воно і прикривалося турботою про народні інтереси.

Розглядаючи конкретні події політичного життя Гетьманщини, історики постійно відзначали інтриги запорожців проти діючих гетьманів, висування низовим товариством власних претендентів на гетьманську посаду. М.Костомаров, Д.Яворницький, на численних фактах показали, що Запорожжя активно підтримало дії опозиції проти гетьмана І.Виговського як представника чужого їх інтересам угруповання. Цікаво, що Д.Бантиш-Каменський і М.Маркевич, які в цілому характеризували запорожців різко негативно, епізод їх боротьби проти Б.Хмельницького фактично обійшли мовчанням. Навпаки, Д.Бантиш-Каменський звернув увагу на те, що після втрати І.Виговським гетьманської булави, той намагався відновити свою владу, для цього вступив у стосунки з запорожцями і спирався на підтримку авторитетного серед них Сулимки.

Особливу увагу українські історики звернули на активність січового товариства у часи гетьманства І.Брюховецького – першого гетьмана Лівобережної України. Саме завдяки безпосередній підтримці Запорозького Коша колишній слуга Б.Хмельницького і його сина Юрія на Чорній раді в Ніжині став гетьманом. Описуючи ці події, Д.Бантиш-Каменський звернув увагу на те, що “запорожці скористалися послугою наданою ними новому гетьману, пограбували обози Сомка і Золотаренка, розбили багато шинків, причинили великі спустошення в різних містах і селах малоросійських”. З числа січовиків були висунуті І.Брюховецьким генеральні старшини і полковники. М. Костомаров підкреслив, що в цей час в Україні “встановилося панування людей раніше бідних, незначних”. Але, як відзначав історик, це не зробило становище народу кращим. “Народ, зведений мрією козацької рівності, був жорстоко обдурений”. За словами В.Антоновича, “нова старшина в жадобі збагачення і утисках народу перевершувала своїх попередників” [15.-С.73]. М.Драгоманов назвав цей переворот “революцією 1663 р., в котрій перед вело Запорожжя і котра, власне підрізала український автономізм й зачатки лібералізму українського” [16.-С.152].

Успішно випробувавши силу свого впливу на політичне життя Гетьманщини участю в Чорній раді, січовики надалі постійно висували своїх претендентів на гетьманську посаду. З цього приводу В.Антонович зазначав, що “з часу Чорної ради 1663 року складається враження, що підтримка Запорожжя могла б забезпечити будь-якому гетьманові булаву” [17.-С.81]. Д.Бантиш-Каменський відзначив серед висуванців Січі Децика, Суховія, Опару [7.-С.257-274]. Більшість цих гетьманів з’являлась на короткий термін і лише ускладнювала своєю діяльністю політичну ситуацію в Україні. До послуг запорожців у тій чи іншій мірі вдавалися всі українські гетьмани доби Руїни. Іноді володарі гетьманської булави знаходили підтримку січового товариства,

іноді зустрічали його опір. Дії Запорожжя часто плутали карти в державній діяльності гетьманів.

Особливе місце в українській історії посідає особа найбільш визначного діяча Запорозької Січі доби Руїни І.Сірка. Його дії як кошового отамана січового товариства щодо Гетьманщини не раз були об'єктом досліджень вчених, які до певної міри показали вплив І.Сірка на процеси державотворення в Україні. Українська історіографія ХІХ ст. здебільшого давала ідеалізований образ цього діяча. Д.Бантиш-Каменський, зображуючи запорожців як людей “бунтівливих”, “свавільних”, щодо їх провідника вживав зовсім протилежні характеристики: “хоробрий” і “відважний”. Історики-народники не протиставляли І.Сірка і запорозьке товариство, а, навпаки, часто підкреслювали їх нерозривний зв'язок і давали виключно позитивні характеристики багаторазового кошового отамана Січі. М.Костомаров патетично називав його “Ахіллесом Запорожжя”. Д.Яворницький вважав, що І.Сірко – то була колосальна особистість серед всіх низових козаків і в увесь час історичного існування Запорожжя. Історик підкреслював, що він являв собою “тип істинного запорожця”, становив “головний фокус свого часу в усьому Запорожжі і в цілій Україні”. На думку О.Єфименко, І.Сірко був “справжній син Запорожжя”. Всі історики підкреслювали визначні військові здібності цього кошового отамана, його безкорисливість. Але, як небезпідставно твердили історики, він не відзначався у своїх діях постійністю. Це особливо позначилося в політичній діяльності знаменитого запорожця. На цю непостійність вказував Д.Яворницький. За його словами, І.Сірко то “був на боці польського короля, то він підтримував Дорошенка, то ставав на бік його ворогів Суховія і Ханенка, то виступав проти останніх двох і знову захищав Дорошенка”. Враховуючи цю політичну мінливість кошового отамана, О.Єфименко підкреслювала, що він не мав “ніякої певної політичної програми, а “керувався лише настроями даного моменту” [3.-С.294]. Цей висновок мабуть не зовсім точно відображав дійсність. Були певні чинники, які впливали на вказані істориками хитання політики І. Сірка. Очевидно його дії визначалися кожного разу конкретною політичною ситуацією в Україні і на Запорожжі, частими змінами складу січового товариства, а, з другого боку, прагненням кошового отамана постійно підкреслювати самостійність Січі у визначенні свого курсу. Такої думки був Д. Яворницький. Втім, як би там не було, але така непостійність у політиці І. Сірка негативно позначалася на процесах державотворення в Гетьманщині.

Так було у 1659 р., коли після Конотопської битви у гетьмана І. Виговського здавалося зросли можливості зміцнити державну владу в Гетьманщині, але серед тих чинників, які перешкодили цьому були дії запорозького ватажка. За словами М. Грушевського, “кошовий Сірко з запорожцями – вороги Виговського зробили напад на Крим, змусили татар покинути Виговського, а потім напали на Чигирин, гетьманську столицю”. Д. Яворницький, намагаючись підкреслити роль І. Сірка в тих подіях, з деяким перебільшенням писав, що той “відібрав у Виговського усі гетьманські клейноди, захопив місто Чигирин...”

Як засвідчують українські історики, І. Сірко з тих чи інших причин протидіяв у різний час майже всім гетьманам. Суперечливі стосунки склалися в нього з правобережним гетьманом Д. Дорошенком. Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров, Д. Яворницький звернули увагу на те, як І. Сірко у 1667 р. своїм вторгненням до Криму об'єктивно зашкодив гетьману Д. Дорошенку отримати перемогу над польським військом біля Підгайців. Як відзначав Д. Бантиш-Каменський, польський коронний гетьман Ян Собеський “не міг би довго встояти проти великої сили, якби не сприяв у його спасінні непримиренний ворог магометан – кошовий отаман Сірко”. Отже, історики вказували на те, що дії І. Сірка стали причиною невдачі правобережного гетьмана, хоча не пов'язували це з проблемами державотворчого процесу в Гетьманщині.

Складну картину відносин І.Сірка з П.Дорошенком намалював Д.Яворницький. Він відзначав, що на початку правління правобережного гетьмана запорозький кошовий “виступив рішучим супротивником” П.Дорошенка [18.-С.34]. При цьому історик слідом за іншими дослідниками вказував на напад січовиків на Крим під час Підгаєцької битви 1667 р. Проте, вчений звернув увагу на те, що протягом наступних трьох років, І.Сірко і П.Дорошенко виступали спільно. Вже в березні 1668 р. І.Сірко, який в той час був зміївським полковником на Слобожанщині, за свідченням Д.Яворницького, “особисто переконався у несправедливих діях московських воєвод та бояр на Україні і тому, налагодивши передусім зв'язки з Дорошенком, виступив проти Москви на захист козацьких прав. Через деякий час, як відзначив історик, Сірко “діяв заодно з Дорошенком проти татар і Суховія”. Ці хитання в політиці І.Сірка підтверджують попередні характеристики істориків.

Підсумовуючи аналіз діяльності низового товариства у добу Руїни, слушно звернутися до висновків основоположника державницького напрямку української історіографії В.Липинського. Він наголошував, що “Січ Запорожська ... по смерті Хмельницького руїницьку війну почала”, а в кінці її прогнала [6.-С.144].

Історіографічний аналіз питань про участь Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні показує, що історики ХІХ – початку ХХ ст. розглядали її як важливий соціально-політичний чинник української історії, як ядро, навколо якого формувалася народна опозиція, яка протистояла політиці суспільних верхів. З другого боку, Запорожжя розглядалося як захисник українського народу, всіх християн від татарської експансії. Історики-народники ХІХ ст. показували Запорозьку Січ як громаду, військово-лицарське товариство з певним суспільно-політичним устроєм. Це було дещо однобоке бачення проблеми. Воно розкривало ту сторону запорозького феномену, яка найбільше виявлялася в ХVІ ст. Відзначаючи політичні функції Січі, історики – народники все ж не довели думку до логічного завершення, майже не розглядали роль Запорожжя у процесі державотворення в Україні.

На початку ХХ ст. в українській історіографії посилюлися державницькі тенденції. Історики більше звернули увагу на політичну діяльність січовиків, підкреслювали роль Січі як організуючої опозиційної сили, яка протистояла Гетьманщині. О.Єфименко, М.Грушевський, В.Липинський вбачали в цій

діяльності Січі деструктивні явища. З іншого боку, як показала О.Єфименко, спроби запорожців після смерті Б.Хмельницького утворити власну державу з центром у Січі, були ілюзією.

Історіографічне дослідження засвідчує, що попри певну односторонність суджень істориків XIX – поч. XX ст., вони все ж дали багато важливого для розуміння ролі Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні. Їх висновки і узагальнення в цьому питанні заслуговують на увагу і більш глибоке вивчення сучасними вченими.

Джерела та література

1. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
2. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994.
3. Єфименко А. Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К.: Наукова думка, 1995.
5. Кулиш П. А. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. – 1877. – Кн. 1. – № 3.
6. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 (Репринтне видання). – К.: Дніпро, Укр. Всесвітня Коорд. Рада, 1997.
7. Бантиш-Каменський Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час.
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – У трьох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990.
9. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991.
10. Костомаров Н. И. Ответ г. Падалице // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928.
11. Левицкий О. И. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – Вып. II. – К., 1875.
12. Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882.
13. Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989.
14. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991.
15. Антонович В. Б. Іван Брюховецький // Гетьмани України. – К.: Україна-Вечірній Київ, 1991.
16. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
17. Антонович В. Б. Петро Дорошенко // Гетьмани України. – К.: Україна-Вечірній Київ, 1991.
18. Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990.